

at staten fortsat skulle opfylde sine forpligtelser, først og fremmest de økonomiske, men samtidig nægtede man, at staten skulle have nogen rettigheder i forholdet til kirken. Og mens man officielt erklærede, at kirken var upartisk, udsendte man temmelig direkte støtteerklæringer til DNVP og advarede mod de socialistiske partier. På dette punkt kommer J.s stærke engagement i emnet klart frem og han bevæger sig af og til på grænsen af, hvad der kan være en historikers opgave, f. ex. ved et sted at give kirken gode råd om, hvad den skulle have gjort (»es wäre die Aufgabe einer weitschauenden Kirchenpolitik gewesen, den abgerissenen Faden zur organisierten Arbeiterschaft wieder anzuknüpfen« (s. 111-12)), men dette og enkelte lignende steder viser også, at kirkehistorie er en spændende og aktuel disciplin – også for det 20. årh.s vedkommende!

Striden mellem stat og kirke ender med en overlegen sejr for kirken, der kunne være fuldt tilfreds med Weimarforfatningens bestemmelser. Jacke gør her opmærksom på, at det også var SPD og DDP, der stod bag disse paragraffer – thesen om disse partiers kirkefjendtlige holdning kan altså ikke holde (s. 141). Om grunden til SPDs holdning forklarer Jacke, »dass man die Regelung der Kirchenfrage dem Willen der bürgerlichen Mehrheit preisgeben wollte, um dafür im Gegenzug die weitgehende Entkirchlichung des öffentlichen Schulwesens zu erreichen« – en politik, der dog ikke lykkes (s. 144).

Bogens anden del handler om de følger, omvæltningen i 1918 fik for den preussiske kirkes indre forhold. Med kejserens abdikation havde kirken jo mistet sit overhovede, og man måtte som følge af dette og den dermed forbundne ændring i forholdet til staten helt omordne kirkens opbygning. Dette fører til en voldsom kamp mellem kirkens forskellige fløje, der på alle punkter ender med en sejr for de ortodokse, politisk konservative kræfter: De forsøg, der fra liberalteologisk side gøres for også at skabe demokratiske forhold indenfor kirken mislykkes totalt – først og fremmest fordi »die Angst vor den »unkirchlichen Massen« bei der kirchlich-orthodoxen Rechten grösser war als das Zutrauen zum »Kirchenvolk«« (s. 193). Og de enkelte forsøg, der gøres på at skabe en mere positiv holdning til Weimar-republikken – bl. a. ved at henvise til Luthers ord om lydighed mod staten – forkastes også, fordi en kirkefjendtlig stat, som Weimarrepublikken ifølge størstedelen af kirken var, for gammeltroende kristne var »das Tier aus dem Abgrund«. Og kirken forblev gennem de 14 år et antirepublikansk fremmedlegeme.

Når J. derfor skal forklare, at kirken i årene 1932-34 næsten helt blev »erobret« af den nazistiske »Deutsch-christliche Bewegung«, bliver det et opgør med den these, som bl. a. K. D. Schmidt i »Grundriss der Kirchengeschichte« gør sig til talsmand for, nemlig at det skyldtes for megen demokratisk liberalisme. Tværtimod: »Sofern die Weimarer Kirchenordnung ein ursächliches Mitverschulden an den Ereignissen von 1933 trifft, so müssten die Gründe vermutlich eher in entgegengesetzter Richtung gesucht werden« (s. 303).

Jochen Jackes bog, der efter selve teksten rummer 115 sider med noter samt en omfattende kilde- og litteraturfortegnelse, giver en spændende og grundig fremstilling af en vigtig side af Weimarrepublikkens første år.

Otto Rühl

Klaus Scholder: Die Kirchen und das Dritte Reich. Bd. 1: Vorgeschichte und Zeit der Illusionen 1918-1934. Frankfurt/M.-Berlin Ullstein 1977. 898 s. DM 48.

Gennem mere end 10 år har den tyske teolog og historiker, Klaus Scholder, fra Universitæt Tübingen, beskæftiget sig med spørgsmålet om de tyske kirkers forhold under det tredje rige og i efteråret 1977 udsendte han første bind af et stort tobinds værk med titlen: »Die Kirchen und das Dritte Reich«, hvor han gennemgår den protestantiske og

den katolske kirkes historie i Weimarrepublikken og igennem året 1933. Allerede emnet er bemærkelsesværdigt: Hvor den tidligere litteratur enten har skildret den protestantiske kirkes holdning eller har set på den katolske kirke, f. ex. i forbindelse med konkordatspørgsmålet, har Scholder sat sig for at se på begge kirker. Dette er en af grundene til, at man med stor interesse går igang med værket, som bl. a. – hvad Scholder selv er inde på i forordet – muliggør en sammenligning af de to kirkers holdning »in einer extremen Situation«.

Bogen er delt i to dele, hvor den første skildrer kirkerne i Weimarrepublikken: Først den protestantiske kirkes udvikling frem til dannelsen af Der Deutsch Evangelische Kirchenbund og nybruddet indenfor den protestantiske teologi, begyndende med Karl Barths foredrag i Tambach 1919 – et nybrud, der også er forudsætningen for at forstå udviklingen i 1933, hvor Barth netop holder fast ved en teologisk kritik overfor andres (f. ex. Niemöllers) kirkepolitiske kritik af nazismen. Dernæst den katolske kirke, hvor Pacellis udnævnelse til nuntius i München i 1917 for S. hører til de vigtigste datoer i tysk katolsk historie i det 20. årh. Pacelli er det nemlig, der i 1924 afslutter et konkordat med Bayern og i 1929 med Preussen og i hele perioden arbejder på at få afsluttet et rigskonkordat.

S. går derpå tilbage til 1919 og ser på »Die völkische Bewegung, Hitler und die Anfänge der NSDAP«, hvor det afgørende i denne forbindelse er Hitlers brud med repræsentanterne for en »völkische« religion i 1928. Dermed var der nemlig åbnet for kontakt med den politiske teologi, og dermed var det gjort principielt muligt for tyske protestanter at stemme på partiet, hvad der da også i så høj grad skete fra og med efteråret 1930. Første del slutter med en gennemgang af den nationalsocialistiske »tysk-kristne bevægelse« 1931–1933.

I anden del – »Die Kirchen im Jahr der Machtergreifung« – viser S. først, hvorledes det overfor kirkerne lykkes Hitler dels at føre sig frem som den, der har reddet Tyskland fra kommunismen, dels som den sande kristne statsmand. Han redegør dernæst for sammenhængen mellem konkordatsforhandlingerne og Zentrums holdning til bemyndigelsesloven og viser, hvorledes begge kirker tier overfor jødeforfølgelserne i april 1933 – kun teologen Dietrich Bonhoeffer ser klart perspektiverne – fordi de var optaget af egne problemer. Indenfor den protestantiske kirke var der opstået en sådan strid mellem de forskellige grupper, at den preussiske regering havde udnævnt en kommissær til at ordne forholdene – en udnævnelse, der førte til en sådan strøm af protester, at Hitler tilslut selv griber ind – efter pres fra Hindenburg, der her i juni 1933 vel for første og sidste gang siden 30. jan. kom til at spille en afgørende rolle. Og på den katolske side havde forhandlingerne i Rom fuldstændig sat kirken i Tyskland ud af spillet og medført Zentrums opløsning d. 5. juli. Denne fase slutter med, at rigskabinettet d. 14. juli både beslutter en ny forfatning for den evangeliske kirke og rigskonkordatet, der var blevet afsluttet i Rom d. 8.

Derpå følger kirkevalg, der ender med en fuldstændig triumf for »de tyske kristne« og d. 27. sept. vælges Ludwig Müller enstemmigt til rigsbiskop. Men det bemærkelsesværdige er, at triumfen indenfor den protestantiske kirke kun varer nogle måneder. Grunden til dette er ifølge S., at rigskirken og de tyske kristne ikke kunne klare overgangen fra den revolutionære fase til en mere stabil periode: »Der Übergang scheiterte am typischen Konflikt der Revolutionen, nämlich an dem Widerspruch zwischen dem Wunsch nach dem Ende der revol. Phase, den die neuen Machthaber vertraten, und der Unzufriedenheit mit dem Erreichten, die den radikalen Flügel weitertrieb« (s. 701).

Imens er modstanden vokset: Da den preussiske generalsynode mødes 5. sept., tvinges den kirkelige opposition til at udvandre. Dette betyder faktisk en spaltning af kirken og

danner udgangspunkt for den udvikling, der senere slutter med den Bekendende Kirke i Preussen og her i første omgang fører til dannelsen af »Pfarrernotbund« under ledelse af Martin Niemöller.

Klaus Scholders værk giver en særdeles grundig gennemgang af et meget spændende kapitel i tysk kirkehistorie. Det er kirkehistorie i bredeste forstand: Dels som nævnt begge kirker – omend behandlingen af de protestantiske kirker absolut er den mest omfattende – men dels også såvel statens kirkepolitik som kirkernes holdning til staten; endelig også teologihistorien. Alt dette er sat ind i en sammenhæng med den inden- og udenrigspolitiske udvikling – især i Hitlers første regeringsår. For den, der fremover vil beskæftige sig med de tyske kirker i denne periode samt for den, der arbejder med Hitlers magtovertagelse og første tid, er Scholders bog derfor en uundværlig hjælp.

Otto Rühl

John A. Leopold: Alfred Hugenberg. The Radical Nationalist Campaign against the Weimar Republic. New Haven and London. Yale University Press, 1977. 298 s.

A. Hugenberg er en af de omstridte skikkelser i forbindelse med debatten om årsagerne til Weimarrepublikkens fald og Hitlers magtovertagelse. Mange myter har dannet sig om ham, og det er forf.s erklærede hensigt at gøre op med de mest klichéprægede af dem, herunder beskrivelserne af ham som Krupps eller industriens mand, som den, der holdt stigbøjlen for Hitler, eller som den, der helt beherskede tysk presse og film. Forf. har fået adgang til Hugenbergs arkiver, der desværre har centrale lakuner, f. eks. i brevvekslingen med Hitler! Forf. må også beklage, at adgangen til Ruhr-industriens righoldige arkiver stadig er så begrænset. Han gør opmærksom på, at en åbning kun kan gavne industriens omdømme, da det dårligt kan blive værre.

Hugenbergs person var meget lidt tiltrækkende – i karikaturer var han »hamsteren«. Han var tavs af natur, stædig, arrogant, vanskelig at arbejde sammen med, men arbejdsom og i besiddelse af store juridiske og administrative evner, der allerede før 1914 havde givet ham en bemærkelsesværdig karriere i det borgerlige liv. I første omgang fik han indflydelse i Ruhrindustrien, men forf. påviser, hvorledes han allerede under første verdenskrig og endnu mere efter den fjernede sig fra industrien, helligede sig sit presse- og filmimperium og sit politiske virke og især blev talsmand for landbrugets interesser. Hugenberg's program var heller ikke tiltrækkende. Han stod for altyskernes ideer, og mange af hans centrale angreb på Weimarsystemet var ganske identisk med nazisternes. Begge øste af samme inspirationskilde og tankegods, men til 1928–30 var Hugenberg, der fra 1928 var formand for højrepartiet DNVP dominerende i forhold til nazisterne. I betragtning af såvel personens som programmets lidet tiltalende træk – et forhold forf. selv gør opmærksom på – er bogens fremstilling forbløffende neutral, i modsætning til f. eks. A. Thimmes stærkt kritiske bog om DNVP (*Flucht in den Mythos*. 1969). Først i den udmærkede og koncentrerede konklusion giver forf. den vurdering, man ved gennemlæsningen savner. Til gengæld er dommen klar: Hugenberg kan ikke frikendes for sin andel i nazismens udvikling, og han var hverken en politiker, der kunne skabe appel hos masserne, eller en statsmand, der kunne se realiteterne i øjnene. Han var en sær og uhåndterlig blanding af en ideolog og en administrator.

Bogen igennem skildres især hans politiske virke efter 1918. Det var stort set fiasko på fiasko. Hans mål – at skabe national borgerlig samling til ødelæggelse af Weimarsystemet – blev ikke nået. Hans naturlige tilhængere, industrien, landbruget, den gamle adel, dele af middelstanden, var længe uenige med hans radikale strategi, hans fuldstændige afvisning af ethvert samarbejde med Weimarsystemet, hvad enten det var under